

Kolankowski, Zygmunt

"Rukopisnyje materiały K. E. Ciołkowskiego w Archiwie Akademii nauk SSSR. Naucznoje opisanije", M. J. Rzeznikowa, I. P. Starowierowa, Ł. G. Samochwałowa, B. N. Worobiew, B. W. Lewszyn, Moskwa 1966 : [recenzja]

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 12/3, 621-624

1967

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

liwość znalezienia swobodnych ładunków podstawowych o wielkości innej niż e " (autor ma tu na myśli ładunki ułamkowe w jednostkach e). Dziś całkiem serio rozważa się możliwość istnienia takich ładunków (kwarków).

Jeśli chodzi o tłumaczenie, to jest ono, według mego zdania, zupełnie poprawne. Można by zwrócić co najwyżej uwagę na zdanie (nie wiem, jak brzmiało w oryginale angielskim) na s. 29: „[...]doświadczenia naukowe nie są wykonywane w próżni [...]”, które budzi zaraz sprzeciw fizyka, bo przecież wiele doświadczeń wykonuje się właśnie w „próżni”. Rzecz się jednak wyjaśnia, że chodzi tu o przenośnię.

W sumie książka bardzo ciekawa i godna polecenia. Dla zajmujących się nauczaniem fizyki dodatkowym walorem książki jest moc interesujących szczegółów, o jakie trudno nawet w obszernych podręcznikach fizyki.

Jako „produkt uboczny” przeczytania tej książki może powstać uczucie ubolewania, że opracowane ostatnio programy kształcenia fizyków nie przewidują żadnych wykładów z historii fizyki.

Stanisław Szpikowski

Rukopisnyje matieriały K. E. Ciołkowskogo w Archiwie Akademii nauk SSSR. Naucznoje opisanije. Sporządziły: M. J. Rzeźnikowa, I. P. Starowierowa, E. G. Samochwałowa pod redakcją B. N. Worobiewa i B. W. Lewszyna. Izdatielstwo „Nauka”, Moskwa 1966, ss. 171, ilustr.

Wydany ostatnio t. 22 serii *Trudow Archiwa Akademii Nauk ZSRR* przynosi szczegółową informację o przechowywanych w tym archiwum rękopisach znakomitego uczonego rosyjskiego pochodzenia polskiego: Konstantego, syna Edwarda, Ciołkowskiego (1857—1935), fizyka, matematyka, astronoma i wynalazcy.

Zainteresowanie postacią twórcy nowoczesnej techniki raketowej nie słabnie. przeciwnie, trwa w coraz żywszych formach od czasu, kiedy zaczęły się sprawdzać kolejne jego koncepcje, przewidywania i propozycje techniczne. W 1947 r. wydano zbiór jego *Prac o technice raketowej*, a w roku następnym powołano do życia Komisję Akademii Nauk ZSRR do wydania dzieł Ciołkowskiego. W latach 1951—1964 ogłoszono 4 tomy *Pism zbranych* oraz 2 oddzielne tomy ujęte tematycznie; w przygotowaniu do druku znajduje się korespondencja uczonego. Wydawnictwa zawierają wiele pozycji dotychczas nie publikowanych.

W tych warunkach Archiwum AN ZSRR zdecydowało się na ogłoszenie pełnej informacji o całości materiałów Ciołkowskiego, znajdujących się w zbiorach Archiwum, bez względu na to, czy w jego systematyce wewnętrznej wchodzi one w skład spuścizny uczonego, czy znajdują się w innych zespołach lub kolekcjach. W konsekwencji, otrzymaliśmy rodzaj katalogu, wzbogaconego zresztą o interesujący dodatek, posiadający charakter wydawnictwa źródłowego.

Publikację otwiera zwięzły wstęp przypominający główne zarysy biografii Ciołkowskiego oraz przynoszący garść niezbędnych wyjaśnień natury metodycznej. Przegląd materiałów podzielony został na pięć części: rękopisy prac naukowych i popularnonaukowych; materiały biograficzne; listy Ciołkowskiego; fotografie; dodatki.

Część I dzieli się na 10 działów tematycznych. Są to kolejno (w nawiasie podano numery krańcowe odpowiednich jednostek): 1) *Aerodynamika i lotnictwo* — prace z lat 1891—1935 (1—36), gdzie zwraca uwagę sprawozdanie przesłane w 1901 r. Rosyjskiej Akademii Nauk o doświadczeniach z zakresu oporu powietrza (9); 2) *Odrzutowe aparaty latające i loty w kosmos* — grupa prac z lat 1879—1935 (37—133), w której wyodrębniono jeszcze 2 zagadnienia specjalne: materiały z lat 1934—

1935 do monografii *Zasady budowy motorów gazowych i aparatów latających* (103—126) oraz prace z lat 1933—1935 związane z produkcją filmu *Podróż kosmiczna* (127—133); 3) *Budowa sterowców* — prace z lat 1905—1923 (134—268); 4) *Pochodzenie i rozwój ciał niebieskich, budowa wszechświata* (269—322); 5) *Życie we wszechświecie* (323—343); 6) *Budowa i rozwój Ziemi* (344—366); 7) *Pochodzenie i rozwój życia na Ziemi* (367—386); 8) *Budowa i właściwości materii, energia* (387—409); 9) *Technika* (410—436); 10) K. E. Ciołkowski o swoich pracach — materiały od 1911 r. (437—461).

W części II zebrano informacje o materiałach biograficznych. Są to: autobiografie opracowywane od 1919 r. do 1935 r. (462—476); notesy z zapiskami dziennymi, adresami itp. — seria ich biegnie od 1915 r. do 1935 r. (477—490); ankiety, zaświadczenia i umowy (491—503).

Część III stanowią listy Ciołkowskiego. Podzielono je na 2 podgrupy: 1) do rosyjskich i zagranicznych uczonych, pisarzy i innych osób (504—715) oraz 2) do instytucji i organizacji (716—844). W pierwszej z podgrup zastosowano układ alfabetyczny według nazwisk adresatów. Listy zarejestrowano bardzo szczegółowo, podając króciutką informację o odbiorcy (np. „studentka Moskiewskiego Instytutu Energetycznego”, „pisarz-fantasta”) oraz zwięzłą treść listu. Jednostką opisu jest każdy list. Korzystanie z tej części katalogu nieco utrudnia fakt, że brak graficznego wyodrębnienia listów pisanych do tej samej osoby; można by uznać za korzystniejsze albo wytłuszczenie nazwisk odbiorców, albo podawanie informacji o listach skierowanych do wymienionej już osoby po wcięciu (akapicie) albo myślniku. Druga podgrupa, listy do instytucji i organizacji, ma układ chronologiczny. Powoduje to rozerwanie związków wewnętrznych pomiędzy poszczególnymi listami i zmusza korzystającego, który by chciał zebrać całość informacji o listach wysłanych przez Ciołkowskiego do jakiejś określonej instytucji, do bardzo starannego przestudiowania całego działu. Nawet w skali jednego roku zdarza się, że listy pisane do tej samej instytucji, tyle że wysłane w różnych miesiącach (np. 747, 750, 754 i wiele innych), są poprzedzielane przez inne listy. Należy podkreślić, że z punktu widzenia archiwalnego materiały przedstawione w tej części katalogu pochodzą z wielu różnych zespołów i kolekcji.

Część IV jest poświęcona omówieniu fotografii (845—886). Pochodzą one z lat 1862—1935. Niektóre stanowią pojedyncze jednostki opisu, inne ujęto w grupy zbiorcze (np. 846: *Portrety* — 20 sztuk z lat 1899—1935). Od nru 872 są to fotografie osób z otoczenia Ciołkowskiego oraz zdjęcia okolicznościowe bez jego osoby.

Oddzielnego rozważenia wymaga część V: aneksy. Na czoło wybija się tu dział zatytułowany *Spis korespondentów K. E. Ciołkowskiego*. Został on, podobnie jak część III, podzielony na *Osoby prywatne* (1—551) oraz *Instytucje i organizacje* (552—713). Zgodnie z zasadami przyjętymi przy omawianiu listów Ciołkowskiego, w podgrupie *Osób prywatnych* zastosowano układ alfabetyczny, a *Instytucji i organizacji* — chronologiczny. Listy poszczególnych korespondentów prywatnych są omówione zbiorczo, nie podaje się ich treści i wykazuje tylko daty krańcowe (pierwszego i ostatniego listu, np. 9: Aleksiejew I. I., Nogińsk, fabryka „Elektrostal”, 6 listów, 24 czerwca 1930 r. — 28 kwietnia 1935 r.). Listy od instytucji i organizacji mają również opisy zbiorcze, ale w układzie chronologicznym, uzależnionym od daty pierwszego, najstarszego z nich; nieraz występuje tu na jaw rozproszenie tych listów (np. 566: Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Wiedzy o Świecie, Piotrogród—Leningrad, 13 listów, 5 czerwca 1919 r. — 8 sierpnia 1927 r.; po czym katalog odsyła od kilku różnych inwentarzy).

Drugim elementem aneksów jest wykaz materiałów archiwalnych, wiążących się z problematyką realizacji projektów Ciołkowskiego. Wykaz ten liczy 40 pozycji, obejmuje lata 1890—1934. Podaje się tu informacje o materiałach takich, jak

np. 1: referat VII Wydziału Rosyjskiego Towarzystwa Technicznego o projekcie K. E. Ciołkowskiego *Budowa aerostatu metalowego mogącego zmieniać swoją pojemność* z 23 października 1890 r., zachowany w uwierzytelnionej kopii rękopiśmiennej.

Trzecią część aneksu tworzy publikacja *Albumu podróży kosmicznych*. Album powstał w toku współpracy Ciołkowskiego z realizatorami filmu *Podróż kosmiczna*. Miał składać się — jak wynika z listów Ciołkowskiego z tego okresu — z trzech części; zachowały się dwie — opis wstępny i rysunki z wyjaśnieniami. Ciekawe to źródło zostało ogłoszone w niemal pełnym tekście (uprzednio publikowane były poszczególne rysunki), przy czym pominięto jedynie wstęp nie mający związku z tematyką podróży kosmicznych. Interesujące są zwłaszcza rysunki i uwagi odnoszące się do stanów nieważkości, problemu opuszczania statku kosmicznego w przestrzeni międzyplanetarnej, życia na statku kosmicznym itp., które stanowią nacoczny dowód niezwyklej trafności przewidywań uczonego. Ta część katalogu zajmuje ss. 128—169 i jest doskonałym przeglądem zawartości omówionych w niej dokumentów.

Trzeba stwierdzić, że archiwistę zaskakuje w *Naucznom opisaniu* nieco zbyt swobodne podejście do podstawowych założeń metodyki archiwalnej (opartej o zasadę „archiwum odbiorcy”), np. pomieszczenie w głównym opisie informacji o listach Ciołkowskiego, przechowywanych w różnych zespołach pochodzenia prywatnego lub kancelaryjnego, przy równoczesnym wyłączeniu listów do niego pisanych do aneksu. Tłumaczyć to można założeniem uwidocznionym w tytule: położenia nacisku na rękopisy Ciołkowskiego w zbiorach Archiwum. Jeśli taka właśnie myśl przyświecała autorom, to jednak, po pierwsze, nie znalazła wyraźnego sformułowania i uzasadnienia w zbyt lakonicznym wstępie (ss. 3—7), po drugie zaś, nie została przeprowadzona konsekwentnie: wszak w grupie fotografii, w ramach głównej części katalogu, znalazły się także zdjęcia osób i inne, na których nie występuje postać uczonego (872—886).

Publikacja powstała w wyniku wyłożonej, mrówczej pracy. Świadczą o tym szczegółowe streszczenia listów opisanych w części III, dane o korespondentach, przynoszące podstawową informację orientacyjną, mimo że w niektórych wypadkach zbyt sumaryczne (np. o Tadeuszu Banachiewiczu powiedziano tylko „profesor”). Dowody wkładu pracy widać też, gdy zestawili sygnatury podawane w dawniejszych publikacjach — np. w interesującym artykule *Materiały do biografii K. E. Ciołkowskiego w Archiwum AN ZSRR* („Wiestnik Akademii nauk SSSR”, 1958, t. 3, ss. 94—103) — z sygnaturami przytoczonymi obecnie. Wyrazić można jednak żal, że szczupły wstęp pomija interesujące szczegóły ogłoszone dawniej, zwłaszcza w drugiej części wskazanego artykułu w „Wiestniku”.

Nasuwa się przy tym z dużą siłą pytanie: w jakim stopniu omawiany katalog odzwierciedla całość znanych materiałów Ciołkowskiego? Wstęp nie zawiera danych, gdzie jeszcze znaleźć można większe skupiska materiałów uczonego. Z natury rzeczy np. część jego listów musiała trafić do rozsianych po archiwach na całym świecie zespołów adresatów, jak o tym świadczy choćby przykład polski, który za chwilę przedstawimy. Wzmiankowany artykuł w „Wiestniku” mówi też o przejęciu przez Archiwum AN ZSRR, zapewne na początku lat pięćdziesiątych, części (podkr. — Z. K.) archiwum Ciołkowskiego, przechowywanej uprzednio w Głównym Zarządzie Lotnictwa Cywilnego, wiążąc to wydarzenie z nałożonym na Akademię Nauk ZSRR obowiązkiem ogłoszenia *Dzieł zebranych* uczonego. Cenne wydawnictwo *Licznije archiwnyje fondy w gosudarstwiennych chraniliszczach SSSR* — opublikowane przez Główny Zarząd Archiwów Państwowych, Bibliotekę im. Lenina i Archiwum Akademii Nauk ZSRR w latach 1962 i 1963, które zareje-

strowało dane dostarczone przez ponad 300 instytucji, opisując w sumie przeszło 10 000 spuścizn — służy pewnymi dalszymi wskazówkami¹. Otóż wydawnictwo to podaje, że pewny, zresztą niezbyt wielki, odprysk spuścizny Ciołkowskiego (24 jednostki) z lat 1932—1935 znajduje się w zbiorach Muzeum K. E. Ciołkowskiego w Kałudze.

W opisach katalogu nie znajdujemy śladów powiązań z pochodzeniem polskim Ciołkowskiego. Wśród korespondentów trafiają się nazwiska o brzmieniu polskim, ale bez wnikliwszych, żmudnych badań trudno byłoby je wyodrębnić. Jedyna na pewno polska pozycja to list Tadeusza Banachewicza z Krakowa z 1931 r.

Przy sposobności przypomnieć trzeba, że autograf odpowiedzi Ciołkowskiego na list Banachewicza znajduje się w Polsce, w zbiorach Obserwatorium Astronomicznego UJ, i został niedawno ogłoszony w fotokopii². Jest to szczególnie tym ciekawszy, że w krótkim liście Ciołkowski potwierdza swe polskie pochodzenie pisząc, najwidoczniej w związku z zapytaniem Banachewicza: „Ojciec mój rzeczywiście był Polakiem, katolikiem z Wołynia. Ale wychowany był od lat młodzieńczych w Rosji, gdzie też ożenił się z Rosjanką”.

Prócz tego podejrzewać o związki z polskością można np. Lucjana Arcta, inżyniera górnika, zwłaszcza wobec imienia ojca: Leopold; pisze on jednak w 1935 r. z Nowosybirsk. Występuje też kilka listów z lat 1930—1934 od Arego Szternfelda z Paryża oraz jeden — do niego.

Mimo wysuniętych wyżej szczegółowych zastrzeżeń badacze historii nauki i techniki uzyskali w omówionej publikacji pomoc bardzo cenną i wysoce użyteczną.

Zygmunt Kolankowski

L. A. Orbeli, *Wspominania*. Pod redakcją E. M. Krepsa, S. M. Dioniesowa i S. R. Mikulinskiego. Wydawnictwo „Nauka”, Moskwa—Leningrad 1966, ss. 122.

Nie okazała z wyglądu, cienka książka — ale wydana z inicjatywy i pod auspicjami Instytutu Historii Przyrodznawstwa i Techniki oraz Instytutu Fizjologii Ewolucyjnej i Biochemii im. I. M. Sieczenowa Akademii Nauk ZSRR — stanowi pasjonujący, bezcenny dokument, rozświetlający historię szkoły fizjologicznej Pawłowa i stosunki panujące w nauce rosyjskiej od lat osiemdziesiątych. Są to wspomnienia Leona Abgarowicza Orbelego, najwybitniejszego ucznia Pawłowa, jego zastępcy a potem następcy w centralnych instytutach fizjologicznych. Wraz z Orbelim śledzimy narodziny i koleje losu odkryć dokonanych przez Pawłowa przy aktywnym udziale jego uczniów, dzieje udanych, a także nieudanych prób, omyłek i błędów towarzyszących pracy nawet najbardziej genialnych uczonych, nim osiągną zasadniczy sukces. Dużą wartość mają również uwagi Orbelego o nauce i uczonych niemieckich i angielskich, o różnicach w strukturze nauki w tych krajach, różnym wyposażeniu laboratoriów w Rosji, Niemczech i Anglii; uwagi te potwierdzają zresztą relacje innych źródeł.

Ponieważ badania i odkrycia Orbelego pozostawiły trwały ślad w nauce światowej, a historia fizjologii radzieckiej bez nazwiska tego uczonego doznałaby poważnego uszczerbku, warto zwięźle scharakteryzować działalność Orbelego na polu fizjologii. Dzięki temu staną się dla czytelnika zrozumialsze walory naukowe, a także walory ludzkie *Wspomnień* oraz lepiej uwydatni się postać ich autora.

¹ Por. recenzję Z. Kolankowskiego w „Studiach Źródłoznawczych. Commentationes”, Warszawa—Poznań 1965, t. 10, ss. 192 i nast.

² E. Olszewski, *W stulecie urodzin Konstantego Ciołkowskiego*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 4/1957, ss. 637—649.